200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىك بىلەن بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدا بولۇپ كەلگەن كۈرەش

سەي جىنيۇڭ

شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بىرلىك. ئەمما بۆلگۈنچىلىكتىن ئىبارەت تەتۈر ئېقىم ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. چىڭ خاندانلىقى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن بۇيان، ئاز ساندىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، شىنجاڭنى جۇڭگودىن ئايرىپ چىقىپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشنى ھەر ۋاقىت ئويلاپ كەلدى.

1759 ـ يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى) چىڭ خاندانلىقى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىۋىدى، خوجا ئەۋلادلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن نەچچە يۈز كىشى قوقەند، بۇخارا (ھازىرقى سوۋېت قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى تەۋەسى) قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كەتتى، ئۇلار قوقەندىكى فېئوداللارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، شىنجاڭغا قايتىپ كىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ھەر ۋاقىت ئويلاپ يۈردى. قوقەندنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتى بىلەن خوجىلارنىڭ تىرىلىش ئارزۇسىنىڭ بىرلىشىشى خوجىلارنىڭ يېقىنقى زاماندىكى قالدۇقلىرىنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدىكى تۈپ سەۋەب. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلار شىنجاڭدىكى خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ تىرىلىش بازىسى ئىدى، قوقەندتىكى فېئوداللار ئۇلارنىڭ تىرىلىش ھەرىكىتىنىڭ ئارقا تېرىكى ئىدى، خوجا ئەۋلادلىرى تىرىلىش ـ بۆلگۈنچىلىك قىلىش ھەرىكەتلىرىنىڭ قۇتراتقۇچىلىرى ئىدى، خوجا جەمەتى ۋە ئۇلار بىلەن بىللە چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن مۇرىتلار تىرىلىش ـ بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچى كۈچلەرنىڭ تايانچىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ تىرىلىش ـ بۆلگۈنچىلىك قىلىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشتا ھامان چىڭ خاندانلىقىنىڭ ۋە بەزى ئەتچەلەرنىڭ ئەزگەنلىكىنى باھانە قىلاتتى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى-

نى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى چاقىرىق قىلاتتى. بىدئەتچىلەرگە قارشى «غازات» قىلاتتى. ھەر قېتىملىق «غازات» نۇرغۇن غەيرىي مۇسۇلمانلار ئۆلتۈرۈلىدىغان چوڭ قىرغىنچىلىقتىن ئىبارەت بولاتتى. 1759 - يىلدىن 1864 - يىلغىچە بولغان 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، خوجىلارنىڭ تىرىلىش كۈچلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكى تۆت قېتىمدىن ئارتۇق يۈز بەردى. بۇنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر چوڭراق قوراللىق تىرىلىش ھەرىكىتى 1820 — 1828 - يىللىرىدىكى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى، 1847 - يىلىدىكى يەتتە خوجا توپىلىڭى، 1857 - يىلىدىكى ۋەلىقان خوجا توپىلىڭىدىن ئىبارەت بولدى. 1865 - يىلى ياقۇپبەگنىڭ بېسىپ كىرىش ھەرىكىتىمۇ بۇزرۇكنىڭ بايرىقى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى.

1820 — 1828 - يىللىرى چوڭ خوجىلارنىڭ ئەۋلادى جاھانگىر خوجا جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپ قېتىم قوراللىق تىرىلىش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارغان، 1826 - يىلىدىكىسىدە قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەندىن ئىبارەت تۆت شەھەرنى تارتىۋېلىپ، بولۇشىچە قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلغان، «ئاسايىشلەرنى خانىۋەيران قىلغان، ھەممىنى ئاياغ ئاستى قىلغان»، «ئۇنىڭ زوراۋانلىقى ئىلگىرىكى خوجىلارنىڭكىدىن مىڭ ھەسسە ئېشىپ كەتكەن» ھەر مىللەت خەلقى جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلىڭىدىن قاتتىق بىزار بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، توپىلاڭنى تىنچىتىشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىغان ياكى ئىستىھكاملارغا ھۇجۇم قىلغان ۋە ياكى خەۋەر يەتكۈزۈپ بەرگەن ياكى بولمىسا ئات - ئۇلاق، ئوزۇق - تۈلۈك، ئوت - چۆپ، ھارۋا، كىيىم - كېچەك ئىئانە قىلغان ياكى يول - كۆۋرۈك ياساپ بەرگەن، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ كەلگەن ياكى ئاشلىق، ھەربىي ئەشيا توشۇپ بەرگەن؛ جاھانگىر خوجا ئۈچىنچى قېتىم توپىلاڭ كۆتۈرگەندە شايادىن 300 ئۇيغۇر ئالدىنقى سەپكە بېرىپ ئۇرۇش قىلغان. قارا شەھەردىكى تورغۇتلار، خوشۇت قەبىلىسىدىكى موڭغۇل چارۋىچىلار دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن مىڭ ئاتلىق ئەسكەر ئۇيۇشتۇرۇپ قەشقەرگە كېتىۋېتىپ، ئاقسۇدىكى قومباش دەرياسىنى قوغداش جېڭىدە قالتىس قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، چىڭ ئوردىسىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقى خوتەننىڭ ساختاۋاڭى، جاھانگىرنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى ياقۇپنى ۋە 9 نەپەر بەگنى تىرىك تۇتقان؛ چىڭ ئارمىيىسى خوتەنگە قىستاپ كەلگەندە 2 مىڭ نەپەر دۈشمەننى قەتل قىلىپ، شەھەرنىڭ قوۋۇقىنى ئېچىپ، چىڭ ئارمىيىسىنى كۈتۈۋالغان. ئاقسۇدىكى ئۇيغۇرلاردىن 2 مىڭ نەچچە يۈز كىشى چىڭ ئارمىيىسىنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىغا ئوزۇق-

تۆلۈك يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن، 50 جىڭدىن ئاشلىق يۈدۈپ، مۇز داۋانىنىڭ 14 پەللىسىنى ئاتلاپ، 1 مىڭ 140 چاقىرىملىق خەتەرلىك يولنى بېسىپ، 10 مىڭ جىڭ ئاشلىقنى ئىلىدىن ئاقسۇغا ئېلىپ بارغان. كۇچا خەلقىدىن مىڭ ئادەم 200 ھارۋا، 500 ئات، 1 مىڭ 500 كالا، مىڭ ئېشەك يىغىپ، ئۈرۈمچىدىن كېچە كۈندۈز ئاشلىق توشۇپ، ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈپ بەرگەن. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىچكى نەچچە ئۆلكىسىدىن كېلىپ قەشقەردە تۇرۇۋاتقان سودىگەرلەرمۇ توپىلاڭنى تىنچىتىش ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلغان، بەزىلىرى قۇربان بولغان. جاھانگىر خوجىنىڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرى ئات، ئادەم يىغىش ئۈچۈن قازاق، قىرغىزلارنىڭ ئارىسىغا كەلگەندە، بەزىلىرى تۇتۇۋېلىنغان، بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلگەن. جاھانگىر خوجا قېچىپ كېتىۋاتقان چاغدا، كېچە - كۈندۈز دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ قالغان، چۈنكى ئۇنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن سۇيىقەست قىلىش ۋەقەسى كۆپ قېتىم يۈز بەرگەنىدى. 1828 - يىلى، جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولۇپ، نىجات يولى تاپالماي قارا تېگە تېغىغا قېچىپ كەتكەن؛ ئارمىيە ۋە خەلق تاغنى چۆرىدەپ توسۇپ قاتتىق ھەيۋە قىلغان. جاھانگىر خوجا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش ئۈچۈن قىلىچىنى چىقىرىپ تۇرغاندا، قوماندان خۇجى بىلەن ماجانا سۇڭغا ئىسىملىك شىبە باتۇرلۇق بىلەن بېرىپ ئۇنى تۇتۇۋالغان، نەتىجىدە، ئۇ بېيجىڭغا يالاپ ئاپىرىلىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان.

1847 - يىلى يۈسۈپنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئىمىن باشچىلىقىدىكى 7 خوجا مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر يىغىپ، ئۇرغۇن ئۇيغۇرلارنى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قىستىغان، ئۇلار قەشقەر شەھىرىدە تىجارەت قىلىۋاتقان قوقەندلىكلەرنىڭ ماسلىشىپ بېرىشى ئارقىسىدا شەھەرنى ئىشغال قىلغان. ئۇلارنىڭ شەھەرگە كىرىپ بىرىنچى قېتىم قىلغان ئىشى بارلىق خەنزۇ سودىگەرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ماللىرىنى بۇلاش، خوتۇن - قىزلىرىنى تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت بولغان. ئىسيان 3 ئاي (7 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 11 - ئاينىڭ بېشىغىچە) داۋام قىلغان. قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، مارالبېشى قاتارلىق جايلار بۇلاڭچىلىققا ئۇچرىغان، قەشقەر، يېڭىسار ئاھالىسىدىن 37 مىڭدىن ئارتۇق كىشى قوقەندكە ئېلىپ كېتىلگەن، مۇھەممەت ئىمىن بۇلاپ - تالاپ قولغا چۈشۈرۈۋالغان كۈمۈشلىرىنى 16 تۆگىگە ئارتىپ چېگرىدىن چىقىپ كەتكەن.

يەتتە خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، تىرىلىش كۈچلىرىنىڭ قوراللىق توپىلىڭى ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان. بۇنىڭ چوڭراقلىرى 1852 - يىلى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە تەۋەككۈل خوجا (جاھانگىرنىڭ جىيەنى) نىڭ قەشقەر

ئۆچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا يولنى توسۇپ، كەنتلەرنى قامال قىلىپ ئېلىپ بارغان تۆت قېتىملىق قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. قوقەند سودىگەرلىرى ئادەتتە بىر پەيچە توپىلاڭچى باندىتلارغا ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ بەرگەن.

1857 - يىلى، ۋەلىخان خوجا (جاھانگىر خوجىنىڭ جىيەنى) توپىلىڭى يۈز بەرگەن. ۋەلىخان خوجا قوقەندلىك سودىگەرلەرنىڭ ۋە يەرلىك خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ماسلىشىپ بېرىشى ئارقىسىدا، قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، مارالبېشى، كەلپىن قاتارلىق جايلاردا تېررورلۇق ئاساسىدىكى يانچى خوجا يىغىلىرى ھۆكۈمرانلىقى ۋەدىنىي ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىپ، مىسلىسىز ئېغىر باج - سېلىق ۋە ھاشار سېلىقىنى يولغا قويغان، ئاياللارنى پەرەنجە ئارتىپ مەستۇرە بولۇشقا قىستىغان، مەستۇرە بولمىغانلارنى دەررە بىلەن ئۇرغان ۋە چېچىنى كېسىۋەتكەن، ئالتە ياشتىن ئاشقان ئوغۇل بالىلارنى بېشىغا سەللە يۆگەشكە، ھەر كۈنى مەسچىتكە بېرىپ بەش ۋاخلىق ناماز ئوقۇشقا مەجبۇر قىلغان. ۋەلىخان ئادەم ئۆلتۈرۈشنى ئۆزىنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ھەرىكىتى قىلىۋالغان، ئۇنىڭ ئالدىدا كىچىككىنىلا تەنتەكلىك قىلىپ قويغان كىشى بىر ئېغىز بۇيرۇق بىلەنلا ئۆلتۈرۈلەتتى. ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلگەن كىشىلەرنىڭ بېشى تۆت يەرگە دۆۋىلەنگەن، ھەر بىر دۆۋىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى چاك تۆتچى كەلگەن، بۇنىڭ بىلەن ئادەم بېشى مۇنارى ھاسىل قىلىنغان. 9 - ئايدا، ئۇ 15 مىڭ نەچچە يۈز ئادەمنى تەھدىت ئاستىغا ئېلىپ، 40 نەچچە ئاتقا ۋە مىڭدىن ئارتۇق تۆگىگە مال - مۈلۈك ئارتىپ قوقەندكە قېچىپ كەتكەن. ۋەلىخاننىڭ توپىلىڭى چار روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى مىنىستىرلىكىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. شۇڭا ئۇلار بۇ توپىلاڭنى قوللاش قارارىغا كېلىپ «قەشقەرنى جۇڭگودىن ئايرىپ مۇستەقىل قىلىش» ئۈچۈن، قەشقەر چېگرىسىدا روسىيە قوشۇنىنى كۈچەيتكەن. 1859 - يىلى 2 - ئايغا كەلگەندە، روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى پۇرسەت يېتىپ كەلگەندە جۇڭغار بىلەن قەشقەرنى شىمالىي شىنجاڭ بىلەن (جەنۇبىي شىنجاڭنى) «جۇڭگودىن ئايرىۋېتىش» ئۈچۈن، جۇڭغار بىلەن قەشقەرگە «مۇمكىن بولۇشىچە چوڭ تەسىر كۆرسىتىشنى» تەكىتلىگەن.

1864 - يىلى، تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا فېئوداللىزمغا قارشى كۈرەشنى ئەۋج ئالدۇرغان، ئەمما قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى

تېزلىكتىلا دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ ۋە چوڭ فېئوداللارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىپ، ئۇلارنىڭ فېئوداللىق ـ ئىشغالىيەتچىلىك ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارىدىغان ھوقۇق تالىشىدىغان قورالىغا ئايلىنىپ قالغان. شۇ چاغدا شىنجاڭدا بەش بۆلۈنمە ھاكىمىيەت پەيدا بولغان:

1. كۇچانى مەركەز قىلغان رىشىت خوجا يەنى خان خوجىنىڭ ئىلاھىي ھاكىمىيىتى؛

2. ئۈرۈمچىنى مەركەز قىلغان تۇدىلىن (خۇيزۇ) نىڭ فېئوداللىق ئىلاھىي ھاكىمىيىتى.

3. خوتەننى مەركەز قىلغان ھەبىبۇللانىڭ فېئوداللىق ئىلاھىي ھاكىمىيىتى؛

4. قەشقەرنى مەركەز قىلغان قىرغىز سىدىق بەگنىڭ فېئودال پومېشچىكلار ھاكىمىيىتى.

5. ئىلىنى مەركەز قىلغان ئەلا خاننىڭ فېئودال پادىشاھلىق ھاكىمىيىتى.

بۇ بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلىش ـ قىرغىنچىلىق ھەرىكەتلىرى شىنجاڭنى ئېغىر پاراكەندىچىلىككە سالغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۈچىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ھەتتا چەت ئەللەردىن مەدەت تىلەپ، بۆرىنى ئۆيگە باشلاپ كىرگەن. سىدىق بەگ قوقەندكە قېچىپ كەتكەن جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك خوجىنى ئادەم ئەۋەتىپ تەكلىپ قىلىپ كەلگەن. قوقەندتىكى ئالىم قۇلخان بۇزرۇكنى قەشقەرنىڭ خانلىقىغا تەيىنلىگەن ھەمدە قوقەندنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگنى ئۇنىڭغا قوشۇپ قويغان. ئەمەلىيەتتە بۇزرۇك خوجا قورچاق بولۇپ قالغان، ئەمەلىي ھوقۇق ياقۇپبەگنىڭ قولىدا بولغان. 1865 ـ يىلى ياقۇپبەگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغان. 1867 ـ يىلى ئۇ يەتتە شەھەر (قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، يېڭىسار، يەركەن، ئۇچتۇرپان، شەھەرلىرى) ھاكىمىيىتى قۇرغان. ئۇ ئۆزىنى بەدۆلەت خان (بەخت قۇچقان شاھ) دەپ ئاتىۋالغان. 1869 ـ يىلى ياقۇپبەگ بۇزرۇكنى ھەج قىلىپ كېلىش دېگەن باھانە بىلەن شىنجاڭدىن چىقىرىۋەتكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، خوجا جەمەتى شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىن غايىپ بولغان. 1870 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، ياقۇپبەگ داۋانچىڭنى ئىشغال قىلغان، 11 ـ ئايدا تۇرپان، ئۈرۈمچى، ماناس قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىلى رايونىغا تەلپۈنگەن.

ئۆزىنى دۇنيادا بىر چاغلاپ يۈرگەن بۇ «بەخت قۇچقان شاھ» بارغانلا يېرىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئېغىر

چېقىمدار بولغان. 1865 - يىلى 3 - ئايدا 6 - 7 مىڭ قىرغىز قەشقەردە ياقۇپ بەگنى چەك بىلەن كۈتۈۋالغان. يەركەن خەلقى «ئەنجانلىقنى ئۆلتۈرە يىلى» دېگەن شوئارنى دۈشمەن ئىستىھكامىدا يادىرىتىپ، تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ ئەدە- پىنى تازا بەرگەن. 1866 - يىلى 6 - ئايدا مارالبېشىدىن 3 مىڭ نەچچە يۈز ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقى ياقۇپبەگ ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا بارلىق كۈچى بىلەن قارشى تۇرغان. 12 - ئايدا، خوتەن خەلقى ئالدامچىلىق بىلەن شەھەرگە كىرگەن دۈشمەن بىلەن بىر ئاي كۈرەش قىلغان، 5 مىڭ پۇقرا شەھەر- نى قوغداش ئۈچۈن قۇربان بولغان. 1867 - يىلى 5 - ئايدا كۇچا خەلقى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ياقۇپبەگ قوشۇنىنى داۋاملىق ئىسكەنجىگە ئېلىپ، ياقۇپبەگنى قىلىچ ئاستىدىكى ئەرۋاھقا ئايلاندۇرۇپ قويغان. 1870 - يىلى 3 - ئايدا تۇرپان خەلقى كورلا، كۇچا، باي قاتارلىق جايلارنى كەينى - كەينىدىن تارتىۋالغان، 10 - ئايغا كەلگەندە، ياقۇپبەگ يېرىم يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، 30 مىڭ ئادىمىنى چىقىم قىلىپ ئاندىن تۇرپاننى بېسىۋالالىغان. ياقۇپبەگ ئۈرۈمچىگە بېسىپ كىرگەندىمۇ تەشكىللەنگەن 50 مىڭ كىشىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىغان.

ياقۇپبەگ شىنجاڭدا ۋەھشىيانە، دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويۇپ، قاتمۇ قات باج - سېلىق ئالغان، باجگىرلارنى ھېسابسىز كۆپەيتكەن. ئۇلار ھەر خىل چىرايلىق ناملار بىلەن يەرلەرنى يىغىۋالغان. ئۇنىڭدىن بۇ يەرلەرنى بىر پارچىدىن - بىر پارچىدىن سېتىپ، نۇرغۇن پۇل يىغىۋالغان. ياقۇپبەگنىڭ بارگاھلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بار ئىدى، يەنە ئۇ ئۆزىنىڭ ھاۋايى - ھەۋەسلىك نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن 600 دىن ئارتۇق قىزنى تاپقۇزغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ بىر تەرەپتىن دىنىي ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتكەن، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇسۇلمان ئەمەسلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا قىستىغان، تەخمىنەن 40 مىڭ خەنزۇ ئىسلام دىنىغا كىرگىلى ئۇنىمىغانلىقتىن ھاياتىدىن ئايرىلغان. مۇشۇن- داق بىر تاجاۋۇزچى ھاكىمىيەت تۈركىيە، ئەنگىلىيە، چار روسىيە دۆلەتلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ خەلىپىسى ياقۇپبەگكە «مىراخور بېشى» (تۈركىيە خەلىپىسىنىڭ گوماشتىسى) دېگەن نامنى بېرىپ، ئۇنىڭغا يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار ۋە مەسلىھەتچىلەرنى مەسلىھەتچى- لىككە ئەۋەتكەن، ياقۇپبەگ بولسا تۈركىيىگە ئىتائەت قىلغان ھەمدە تۈركىيە- نىڭ ئېتال پۇلىنى ئۈلگە قىلىپ، تۈركىيە سۇلتانى ئابدۇلئەزىز دېگەن ئىسىم

چۈشۈرۈلگەن پۇل قويدۇرغان. چار روسىيە 1872 ـ يىلى بارون كائۇل بارسىنى ئەۋەتىپ، ياقۇپبەگ بىلەن «روسىيە ـ قەشقەر شەرتنامىسى» ئىمزالاپ، ياقۇپ بەگنىڭ «يەتتە شەھەرنىڭ باشلىقى» ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان، ياقۇپبەگ بولسا روسىيىلىكلەرنى ئۆزىنىڭ «ئەڭ يېقىن دوستى» قىلىۋالغان. ئەنگلىيە ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ ئاكتىپ قوللىغۇچىسى ئىدى. ئۇ ئىككى قېتىم ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ ياقۇپبەگ بىلەن ئالاقىلەشكەن. 1873 ـ يىلى، ئەنگلىيە قەشقەرگە فوسىس باشچىلىقىدا 300 كىشىلىك چوڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ، ياقۇپبەگكە مىلتىق ـ ئوق، كىچىك زەمبىرەك قاتارلىق قورال ـ ياراغ ھەدىيە قىلغان، ياقۇپبەگ بۇنىڭغا قايتىش مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ئەنگلىيىنىڭ ئايال پادىشاھىنى قۇياشقا ئوخشاتقان، ئۆزىنىڭ «ئىللىق قۇياش نۇرى» غا ئېرىشىپ، «روناق تېپىش» قا ئىنتىزار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. چىڭ ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزۈشكە تەييارلىنىۋاتقان، «يەتتە شەھەر» ھاكىمىيىتى ھالاك بولۇش ئالدىدا تۇرغان چاغدا، ئەنگلىيە بۇ تاجاۋۇزچى ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چىڭ خاندانلىقى ئارمىيىسىنىڭ يۈرۈش قىلىشىنى دىپلوماتىك يول بىلەن توسۇشقا ئۇرۇنۇپ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق رەددىيىسىگە ئۇچرىغان. 1875 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى زوزۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشلىك ۋەزىپىسى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن. 1876 ـ يىلى چىڭ ئارمىيىسىنىڭ 50 — 60 مىڭ ئەسكىرى ئاۋۋال شىمالىي شىنجاڭنى، ئاندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنى ئېلىش دېگەن ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشقا بىنائەن، ئۈچ ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ياقۇپبەگنىڭ كۈچىنى شىمالىي شىنجاڭدىن تازىلىۋەتكەن. 1877 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 1878 ـ يىل 1 ـ ئايغىچە ياقۇپبەگنىڭ بارلىق كۈچىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقارغان. بۇ ئەسنادا، 1877 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، ياقۇپبەگ كورلىدا ئۆلۈۋالغان. ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى ھەققۇل ئۆزىنىڭ بىر قوساقتىن چىققان ئاكىسى بەگ قۇلى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. 12 ـ ئايدا، بەگ قۇلى بەي يەنخۇ بىلەن بىللە روسىيىگە قاچقان. بۇ قالدۇق كۈچلەر شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى يىل ئىچىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى، قەشقەر چېگرىلىرىغا ئۈزلۈكسىز پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان. چىڭ ئارمىيىسىنىڭ شۇنداق تېز يۈرۈش قىلالىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى شۇكى، ئۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. 1876 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، چىڭ ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى بولغان ليۇجىنتاڭ قىسمى شىمالىي شىنجاڭغا كىرىپ ئورۇنلىشىپ، فۇكاڭدىن

مىچۇلىگە بارغان. ئۇلار تۇرغان يەردە سۇ يېتىشمىگەنلىكتىن قاتتىق جاپا تارتقان. ئۇلار ئەنە شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، دەل خەلقنىڭ بۇلاق تېپىپ بېرىشى بىلەن ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇپ، بىرىنچى جەڭنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن. 1877 - يىلى 4 - ئايدا، چىڭ ئارمىيىسى داۋانچىڭنى ئالدىغان ۋاقىتتا، قەلئە ئىچىدىكى ئۇيغۇرلار ئۇلارغا خەۋەر يەتكۈزۈپ بەرگەن. نەتىجىدە ئۇلار قەلئەگە تېز ھۇجۇم قىلىپ، ياقۇپبەگنىڭ 4 مىڭدىن ئارتۇق قالدۇق ئەسكىرىنى بىر يولىلا قولغا چۈشۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن چىڭ ئارمىيىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىش يولىنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلغان. 1877 - يىلى 10 - ئايدا، بەي يەنخۇ چىڭ ئارمىيىسىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن، قارا شەھەر دەرياسىنىڭ سۈيىنى يار قويۇۋەتكەن. نەتىجىدە قارا شەھەر نەچچە مېتىر سۇنىڭ ئاستىدا قېلىپ، ئوردا ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان. چىڭ ئارمىيىسى يەرلىك موڭغۇل، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يول باشلاپ بېرىشى ئارقىسىدا، دەريادىن ئۆتۈپ ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. بەي يەنخۇ قېچىپ بايغا بارغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ئۇنى شەھەرگە قامىۋالغان. بۈگۈر، كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، ئاقچى قاتارلىق جايلاردىكى ھەر مىللەت خەلقى قوزغىلىپ جەڭ قىلىپ، تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقارغان. پامىر ئېگىزلىكىگە جايلاشقان تاجىك خەلقىمۇ ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قورچاق ھاكىمبەگنى ئۆلتۈرۈپ، سارقول (ھازىرقى تاشقورغان) نى قايتۇرۇۋالغان.

ئالدىنقى ئەسىردە شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىكنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىرىلىش ھەرىكىتىدە كۆرۈلگەن بولسا، بۇ ئەسىردە شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىكنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى پانتۈركىزمچىلارنىڭ، پانئىسلامىزمچىلارنىڭ مۇستەقىل «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقىدا، ئۇلارنىڭ «مۇستەقىللىق» ئىدىيىلوگىيىسىنىڭ، «دۆلەت» ئىدىيىلوگىيىسىنىڭ پەۋقۇلئاددە كۈچلۈك ئىكەنلىكىدە كۆرۈلدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، تۈركىيىدە مىللەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى قوزغالدى. بىر تەرەپتىن، مەملىكەت ئىچىدە دىنى قوزغاش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەملىكەت سىرتىدا ئۇلۇغ تۈرك مىللىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى تەشۋىق قىلىندى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا تۈركىيە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تۈركىيىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى ئەنۋەر پاشا بېرلىنغا قېچىپ بېرىپ، تۈركىيە ياشلار پارتىيىسى قۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا بولشېۋىكلارغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ باردى.

نەتىجىدە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. پانتۈركىزمچىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشتىكى مەقسىتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر قىسىم ئوفىتسېرلىرى ۋە چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرى شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ، قەشقەر، ئاقسۇ، ئىلى قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلىشىۋېلىپ، مەكتەپ ئېچىپ پانتۈركىزمنى تەشۋىق قىلغان ھەمدە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى پائال تەشەببۇس قىلغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى، جىن شۇرېننىڭ مۇدھىش ھۆكۈمرانلىقى تۈپەيلىدىن، پۈتۈن شىنجاڭدا چوڭ قالايمىقانچىلىق پەيدا بولغان. 1931 - يىلى قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا كەينى - كەينىدىن قوزغىلاڭلار كۆتۈرۈلدى. 1932 - يىلىنىڭ باشلىرىدا پانتۈركىزمچى مۇھەممەت ئىمىن (تۆۋەندە ئىمىن دېيىلىدۇ) خوتەندە «مىللىي ئىنقىلابىي ھەيئەت» قۇردى، بۇ ھەيئەتنىڭ مەقسىتى كوممۇنىزمغا، يات دىنغا (خىرىستىئان دىنىغا)، تۇڭگانلارغا، خەنزۇلارغا قەتئىي قارشى تۇرۇپ، شىنجاڭدا ئىسلام دىنى دۆلىتى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئىمىننى باشلىق قىلىش ئىدى. 1933 - يىلى، يەنە بىر پانتۈركىزمچى — سوۋېت ئىتتىپاقىدا، تۈركىيىدە، مىسىردا، ھىندىستاندا يۈرۈپ كەلگەن چوڭ دىنىي باشلىق سابىت داموللىمۇ ئۇنىڭغا قاتناشتى. 1933 - يىلى 2 - ئايدا قاراقاش قوزغىلىڭى پارتلىدى، ئىمىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مىللىي ئىنقىلابىي ھەيئەتنى «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» كە ئۆزگەرتتى، ئۇنىڭغا مەھەممەت نىياز ئەلەم زۇڭتۇڭ بولدى، سابىت داموللا زۇڭلى بولدى ھەمدە ئۇنىڭغا ئالىي دىنىي ۋەزىپە — شەيخۇل ئىسلاملىق ۋەزىپە بېرىلدى. ئىمىن قوراللىق قىسىملارنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي ھوقۇقدارى بولۇپ، «ئىسلام ئەمىر» دەپ ئاتالدى، ئۇنىڭ ئىككى ئىنىسىمۇ ئۆزىنى «ئەمىر» دەپ ئاتىۋالدى. 1933 - يىلى 4 - ئايدا، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئۆز ئىسمىنى يەنە خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى دەپ ئۆزگەرتتى ياكى خوتەن ئەمىر ھۆكۈمىتى دەپ ئاتىلىپ، غەربىي شىمال تەرەپتىكى گۇما، پوسكام، يەكەن قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەردىكى توپىلاڭچى كۈچلەر بىلەن بىرلەشمەكچى بولدى. 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەردە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ سابىت داموللا باشچىلىقىدىكى قەشقەردە تۇرۇشلۇق باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئەمەلىيەتتە، ھاكىمىيەتنى پارچىلايدىغان ئاپپارات بولۇپ قالدى. 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ئورنىنى شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق ئۇيۇشمىسى ئالدى. مۇستەقىللىق ئۇيۇشمىسىنىڭ مەقسىتى مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان

ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئىدى. سابىت داموللا رەئىس بولدى، بۇ مۇستەقىللىق ئۇيۇشمىسىنىڭ ھەيئىتى 11 نەپەر ئەزادىن تەركىپ تاپتى.

1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ يۆلىشى بىلەن، سابىت داموللا باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قەشقەردە قەپەزدىن چىقتى. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، خەنزۇلارغا، كوممۇنىزمغا چىنىنىڭ بىرىچە قارشى تۇرىدىغان، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت ئىدى، ئۇ خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتىنىڭ ئىككىنچى بىرخىل شەكلى ئىدى. ئەنگلىيىنىڭ بۇ كىشىلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىكىنى قوللىشى ئۆتكەن ئەسىردە ياقۇپ بەگنىڭ جۇڭگونى پارچىلاشقا ئۇرۇنۇشىنى قوللىغان تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنىڭ داۋامى ئىدى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىش يولىدىكى ئومۇمىي ستراتېگىيىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ئەنگلىيە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىگە ۋە سىڭىپ كىرىشىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭنى شىمالىي ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئاتالمىش ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى بۇرۇندىنلا ئويلاپ كەلگەن. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شۇ قېتىمقى مۇستەقىللىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئەنگلىيە 510 مىڭ رۇپىيە چىقىم قىلغان.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەشكىلىي پروگراممىسىدا: شەرقىي تۈركىستان مەڭگۈلۈك دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت بولىدۇ، «ئەنجىمەننىڭ ياكى خەلقئارا ئىتتىپاقنىڭ ئاخىرقى مەقسىتىمىزگە يېتىپ، مەڭگۈ مۇستەقىل بولۇپ تۇرۇشىمىز ئۈچۈن ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ» دېيىلگەن. بۇ قۇرچاق ھاكىمىيەت ئاتالمىش «مەركىزىي ھۆكۈمەت» تەسىس قىلغان، خوجا نىياز زۇڭتۇڭ، سابىت داموللا دۆلەت ئىشلىرى زۇڭلىسى بولغان، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئەدلىيە مىنىستىرلىكى، ھەربىي - مەمۇرىي مىنىستىرلىك، مالىيە مىنىستىرلىكى، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى، خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكى، دېھقانچىلىق - سودا مىنىستىرلىكى، مائارىپ مىنىستىرلىكى، خوجىلىق مىنىستىرلىكى، سەھىيە مىنىستىرلىكى قاتارلىق تۇققۇز مىنىستىرلىك تەسىس قىلىنغان. مىنىستىرلىكنىڭ باشلىقلىرى پۈتۈنلەي چوڭ فېئودال، چوڭ سودىگەر، ئەكسىيەتچى دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى، پانتۈركىزمچى، پانئىسلامىزمچى ئۇنسۇرلار ۋە سوۋېتقا قارشى ئۇنسۇرلاردىن بولغان. بۇ سابىق مىللىي ئىنقىلابىي ھەيئەتنىڭ رەھبەرلىك گۇرۇھى ئاساس قىلىنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن كەلگەن، كوممۇنىزمغا قارشى تۇرىدىغان قاچاق مۇسۇلمانلارنىڭ قوشۇلۇشى

بىلەن تەشكىل قىلىنغان بەنزە ئىدى، ئىمىن ئۆزىنىڭ ئۇۋىسى خوتەندىن ئايرىلىشنى زادىلا خالىمىغان. شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۈچ بۇرجەكلىك، تېگى ئاق، ئاي - يۇلتۇزلۇق دۆلەت بايرىقى بار ئىدى. قەشقەردە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قەغەز پۇلى، مىس پۇلى ۋە كۈمۈش پۇلى تارقىتىلغان. «ئەرك» ژۇرنىلى، «ھاياتلىق» ھەپتىلىك گېزىتى نەشىر قىلىنغان.

قۇرچاق ھۆكۈمەت قۇرئان كەرىمنى ئاساس قىلىپ قانۇن چىقىرىپ، دىنىي ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتكەن، شەرىئەت تەسىس قىلىپ، خەلققە خالىغانچە تەن جازاسى بەرگەن. دىنىي قائىدە بويىچە پەرەنجە ئارتمىغان ئاياللارنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. پۇقرالارنى بولۇشىچە ئەزگەن، ھەر بىر ئائىلىگە بىر نەچچە ئەسكەرنىڭ تەمىناتىنى يۈكلەپ، ئۇلارنىڭ كۆپلەپ باشقا جايلارغا قېچىپ كېتىشىگە ياكى چېگرىدىن چىقىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان. شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئىنتايىن تار مىللەتچىلىكنى يولغا قويۇپ، ئۇيغۇرلاردىن باشقا ھەر قانداق مىللەتكە قارىتا قىساسچىلىق ۋە قىرغىنچىلىقنى يولغا قويغان؛ خۇيزۇلار دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ئۇلار بىلەن بىردەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار خۇيزۇلارنى، خەنزۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ھەمتايىقى دەپ قارىغان، يەنە كېلىپ ماجۇڭيىڭنىڭ كۈچلىرى يېقىن ئەتراپتىلا تۇرغانلىقتىن، «تۇڭگانلار خەنزۇلاردىنمۇ خەتەرلىك دۈشمەن»، «تۇڭگانلاردىن پەخەس بولۇش، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش، ھەرگىز رەھىم قىلماسلىق لازىم» دەپ ئالاھىدە تەشۋىق قىلغان. ئۇلار شىنجاڭنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيانلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدا دوستانە بېرىش - كېلىش بولۇپ كەلگەنلىكىنى ھەمدە سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە، مەدەنىيەت جەھەتتە ئىرماش - چىرماش ئالاقە بولۇپ كەلگەنلىكىدەك تارىخىي پاكىتلارنى يوققا چىقىرىپ: «سېرىق تەنلىك خەنزۇلار بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئوتتۇرىسىدا ئەسلىدىلا قىلچىلىكمۇ مۇناسىۋەت يوق، قارا تۇڭگانلار بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئوتتۇرىسىدىمۇ ئانچە چوڭ مۇناسىۋەت يوق، شەرقىي تۈركىستان شەرقىي تۈركىستانلىقنىڭ شەرقىي تۈركىستانى» دەپ كاپىشىغان.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئەنگلىيە، ھىندىستان، ئافغانىستان، سوۋېت ئىتتىپاقى، ياپونىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مەدەت بېرىشىگە ۋە ئېتىراپ قىلىشىغا ئىنتىزار بولغان. سابىت داموللا ئۆز قولى بىلەن

ئافغانىستان پادىشاھىغا خەت يېزىپ، ئۇلاردىن مىلتىق، زەمبىرەك، ئوق-دورا ۋە قوشۇن تەلەپ قىلغان. ئۇلار خەلقنى قاخشىتىپ يىققان ئالتۇن، چارۋىلارنى خىراجەت قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن، ئەنگلىيەدىن قورال-ياراق سېتىۋالغان؛ ئەنگلىيەمۇ مىڭ دانە مىلتىق ۋە 200 ئەسكەر ياردەم قىلغان. تۈركىيە قەشقەر ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا يېقىندىن دىققەت قىلىپ تۇرغان، قورچاق ھاكىمىيەتنىڭ باشلىقلىرىنى «ھەقىقىي تۈركلەر» دەپ تەرىپلىگەن؛ ئىككى نەپەر تۈركىيەلىك قورچاق ھاكىمىيەتنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان. قورچاق ھاكىمىيەتنىڭ تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتكەن يېڭى يىللىق تەبرىكلەش تېلېگراممىسى ئانا تولىيە ئاخبارات ئاگېنتلىقى تەرىپىدىن كەڭ تۈردە تارقىتىلغان. ئافغانىستان پادىشاھى بۇ قورچاق ھاكىمىيەت قۇرۇلغان ھامان تەبرىك تېلېگراممىسى ئەۋەتكەن، قورچاق ھاكىمىيەت ئەۋەتكەن ئەلچى ئافغانىستاندا رەسمىي كۈتۈۋېلىنغان ھەمدە ئافغانىستان تەرىپىنىڭ بىر تۈركۈم قورال ياردەم قىلىش ۋە قەشقەردە تۇرىدىغان بىر سىياسىي ۋەكىل ئەۋەتىش توغرىسىدىكى ۋەدىسىگە ئېرىشكەن.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئەشەددىي «تۈرك-ئىسلام» مەيدانىدا تۇرغانلىقتىن، ئىچكى جەھەتتە زىددىيەت بىلەن تولغان ھەمدە ھەر تەرەپنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. شۇڭا ئۇنىڭ ئۆمرى كوتا بولۇشى تەبىئىي ئىدى. ئۈچ ئايلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىغان بۇ قورچاق ھاكىمىيەت 1934-يىلى 2-ئاينىڭ 6-كۈنى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ غەربكە ئىلگىرىلەپ، قەشقەرگە كىرىشى بىلەنلا گۇمران بولدى. خوجانىياز سوۋېت تەرەپ بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، «جۇمھۇرىيەت»نى تارقىتىشقا، شېڭ شىسەي بىلەن ھەمكارلىشىشقا قوشۇلۇپ، ئۈرۈمچىگە كېلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلمىگەن مۇئاۋىن رەئىسى بولدى؛ سابىت داموللا ئاقسۇدا تۇتۇۋېلىنىپ ئۈرۈمچىگە يالاپ كېلىنىپ تۈرمىدە ئۆلدى (ئاقسۇدا دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلدى دېگەن گەپمۇ بار). ئىمىن كەشمىر، كابۇل قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىپ، ياپونىيە جاسۇسلىرىنىڭ قوللىشى ئاستىدا يەنە «شەرقىي تۈركىستان ئازادلىقى جەمئىيىتى» قۇردى. 1940-يىلى كەشمىردە شىنجاڭنىڭ تارىخى بۇرمىلانغان، پانتۈركىزم، پانئىسلامىزم تەرغىپ قىلىنىدىغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتابنى نەشر قىلدۇردى، ئۇنىڭ زەھىرى بۈگۈنگىچە تارقىلىپ كەلمەكتە. 1946-يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، مەسئۇد، ئەيسا قاتارلىقلار بىلەن بىللە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى.

1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى غۇلجىنى مەركەز قىلغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىدى، 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «شەرقىي تۈركىستان خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» قۇرۇلدى. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. يولداش ماۋزېدۇڭ ئۇنىڭغا باھا بېرىپ: «ئۇ پۈتۈن جۇڭگونىڭ خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى» دېدى. بۇ ئاساسىي ئېقىم. ئەمما ئۇنىڭ ئاساسىي ئېقىم بولمىغان تەرىپىمۇ بار، يەنى ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مۇستەقىللىق بايرىقى كۆتۈرۈپ چىقىلغان ھەمدە خەنزۇلارنى يامان كۆرۈپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەرگەن. 1945 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ماقۇللىغان توققۇز ماددىلىق خىتاپنامىنىڭ 1 - ماددىسىدا: «شەرقىي تۈركىستان زېمىنىدا جۇڭگونىڭ ئىستىبدات تۈزۈمىنى تەلتۆكۈس يوقىتىش» دەپ يېزىلغان، 2 - ماددىسىدا: «شەرقىي تۈركىستان تېررىتورىيىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ باب - باراۋەرلىكى ئاساسىدا ھەقىقىي ئەركىن، مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇش» دەپ يېزىلغان. بۇ ئېغىر سىياسىي خاتالىقلارنى ئېلىخان تۆرىنىڭ سىياسىي مەيدانىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئېلىخان تۆرە دىنىي بەگزادە ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ئەسلى يۇرتى روسىيە. ئۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ، تىبابەتچىلىك، ناتىقلىق قىلىپ جان باققان. 30 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ تۈرمىگە تاشلىنىپ، 40 - يىللاردا قويۇپ بېرىلگەن. ئۇ چوڭ ئاخۇن بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، نۇتۇقلىرى قۇترىتىش خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئىلىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ناھايىتى كۈچلۈك چاقىرىق كۈچىگە ئىگە بولغان. ئۇ 1944 - يىلى 4 - ئايدا غۇلجىدا قۇرۇلغان مەخپىي تەشكىلات «ئازادلىق تەشكىلاتى» نىڭ ئەزاسى ئىدى. ئۇ دىندىن پايدىلىنىپ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا پانتۈركىزمنى، پانئىسلامىزمنى تەشۋىق قىلغان، مۇستەقىللىقنى، جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىشنى تەرغىپ قىلغان. «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» يېڭى قۇرۇلغان چاغدا، ئېلىخان تۆرە ھەم رەئىس جۇمھۇر، ھەم ئالىي ھەربىي ئىشلار ھەيئىتىنىڭ ئالىي قوماندانى، جۇمھۇرىيەت ئارمىيىسىنىڭ مارشالى، ئالىي ئازادلىق ئوردېنىنىڭ لائۇرېئاتى بولۇپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نىڭ ھەربىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغان. 1945 - يىلى ئىنقىلاب غەلىبىسىنىڭ

بىر يىللىقىنى تەبرىكلەش شوئارلىرى ئىچىدە «ياشىسۇن ئەلىخان تۆرە!» دېگەن
بىر شوئارمۇ بار. ئۇ «بىزنىڭ ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستان، بىزنىڭ بۇ پاك
زېمىنىمىزدا خىتايلارنىڭ ھەققى يوق، ئۇلارنىڭ زېمىنى 3 مىڭ 500 كىلومېتىر
نېرىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىدە» دەپ كاپىشىغان، ئۆزىنى بولسا «7
مىليون ئاھالىگە ئىگە دۆلەتنىڭ باشلىقى» دەپ ماختىغان. ئۈچ ۋىلايەت
ئىنقىلابىنىڭ ياش رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلار ئىنقى-
لابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى خاتالىقلار بىلەن قاتتىق كۈرەش قىلغان. ئەخ-
مەتجان قاسىمى: «شەرقىي تۈركىستان جۇغراپىيىۋى ئاتالغۇدىنلا ئىبارەت،
ئۇ سىياسىي پائالىيەتنىڭ نەزەرىيىسى بولالمايدۇ. ئەگەر كىمكى ئۇنى سىياسىي
پائالىيەتنىڭ نەزەرىيىسى قىلىۋالىدىكەن، شۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دۈشمىنى،
پۈتۈن ئۆلكە خەلقىنىڭمۇ دۈشمىنى» ②، «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر تەركىبىي
قىسمى، ئۈچ ۋىلايەت شىنجاڭنىڭ تەركىبىي قىسمى، جۇڭگو بىزنىڭ ۋەتىنىمىز،
بىزنىڭ يۇرتىمىز» ③ دەپ ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئەخمەتجان قاسىمى
قاتارلىق كىشىلەر مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجوڭ بىلەن تىنچلىق
سۆھبىتى ئۆتكۈزگەندە، بىر تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ چوڭ خەنزۇچىلىقى بىلەن
كۈرەش قىلغان، يەنە بىر تەرەپتىن ۋەتەننىڭ بىرلىكى نۇقتىئىنەزەرىدە چىڭ
تۇرۇپ، «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن نامنى چۆرۈپ تاشلاپ، شىنجاڭ بىرلەشمە
ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇشقا قوشۇلغان. 1946 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى —
تىنچلىق بىتىمى ئىمزالانغان كۈنى، ئەلىخان تۆرە قاتارلىق بۆلگۈنچى ئۇن-
سۇرلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى تەرىپىدىن
مەخپىي يوسۇندا ئالمۇتىغا ماڭدۇرۇۋېتىلگەن.

يەتتە ۋىلايەتتە 1946 - يىلدىن باشلاپ، پانتۈركىزمچى، پانئىسلامىزمچى
ئۇنسۇر مەسئۇد، ئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ خېلى چوڭ
رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغانلىقتىن، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىر مەھەل
ئەۋج ئالغان. مەسئۇد 1888 - يىلى ئىلىدا تۇغۇلغان، 16 يېشىدا تۈركىيىگە
بېرىپ ئوقۇپ، ئىستانبۇل مەدىنىسىدا ئونىۋېرسىتېتنى پۈتتۈرگەن. ئۇ چەت ئەل-
دىكى ۋاقتىدا پانتۈركىزم ۋە پانئىسلامىزم بىلەن تەربىيىلەنگەن، «تۈرك ئوچ-
قى» قاتارلىق ئەكسىيەتچىل تەشكىلاتلارغا قاتناشقان. 1915 - يىلى 27 يېشىدا
ئىلىغا قايتىپ كېلىپ، ئىلىدىكى تۈركىيىلىكلەر بىلەن بىرلىكتە مەكتەپ ئېچىش
نامى ئاستىدا پانتۈركىزم ھەرىكىتى بىلەن پائال شۇغۇللىنىپ، «ئەجدادىمىز
تۈرك، ۋەتىنىمىز تۈركىستان» دەيدىغان ئىدىيىنى تەشۋىق قىلغان؛ ئۇنىڭ مەك-

تىپى ئوقۇغۇچىلارغا تۈركىيە شېئىرلىرىنى ئۆگەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بارا - بارا ئۇنى مەركەز قىلغان ھالدا، پانتۈركىزمنى تەشۋىق قىلىدىغان بىر تەشكىلات شەكىللەنگەن. ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنى باشقۇرغان مەزگىلدە، ئۇنىڭ مەكتىپى بىر نەچچە قېتىم تەقىپ قىلىنغان، ئۇنىڭ ئۆزى بولسا تۈرمىگە ئېلىنغان. 1934-يىلى - شېڭ شىسەي تەختتە چىققاندىن كېيىنكى ئىككىنچى يىلى مەسئۇد شىنجاڭدىن نەنجىڭغا بېرىپ قالغان، شۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭ ئۇنى قوينىغا ئېلىپ تەربىيىلەپ، ئارمىيە باش ئىشتابى چېگرا ئىشلىرى تەتقىقات ئورنىنىڭ ئۇيغۇر تىلى مۇئەللىمى، گومىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى، گومىنداڭنىڭ 5 - نۆۋەتلىك مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى قىلغان. ئۇ يەنە ئىلگىرى - كېيىن، نەنجىڭ، تيەنجىن، شاڭخەي، چۇڭچىڭ قاتارلىق جايلاردا ئەيسا قاتارلىقلار بىلەن بىللە «تيانشان»، «تۈركىستان ئاۋازى»، «ئۇرۇش خەۋەرلىرى»، «تۈرك تىلى»، «ئۇلۇس»، «ئالتاي ئايلىق ژۇرنىلى» قاتارلىق ژۇرناللارنى نەشىر قىلىپ، پانتۈركىزمنى ھەدەپ تەرغىپ قىلغان. 1946 - يىلى ئۇ ئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار بىلەن بىللە شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن، بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەسئۇد شىنجاڭنىڭ باش تەپتىشى، ئىمىن ھۆكۈمەت ئەزاسى قوشۇمچە تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان، ئەيسا ھۆكۈمەت ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1947 - يىلى 5 - ئايدا، مەسئۇد شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى، ئىمىن مۇئاۋىن رەئىسى، ئەيسا باش كاتىپى بولغان. بۇرھان شەھىدى ئۆلكە رەئىسى بولغان ۋاقىتتا، ئىمىن يەنىلا مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ تۇرغان.

مەسئۇد 1947 - يىلى 5 - ئايدا تەختكە چىقىپلا، زور بىر تۈركۈم پانتۈركىزمچى ئۇنسۇرلارنى ۋالىيلىققا، ھاكىملىققا، مەكتەپ مۇدىرلىقىغا تەيىنلىگەن. ئۇلار يەنىلا ئاتالمىش تۈرك يېزىقى ھەرىكىتىنى كۈچەپ ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنى تۈرك ئۆلكىسى دەپ ئاتىغان، شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنى تۈرك مىللىتى دەپ ئاتىغان، ئۇلارنىڭ تىل - يېزىقلىرىنى تۈركلەشتۈرۈشكە كۈچەپ ئۇرۇنغان. ئۇلار ھەر قايسى مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس تىل - يېزىقىنى مەدەنىيەت جەھەتتىن نابۇت قىلىپ، ئۇنى پانتۈركىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت سىياسىي مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، تۈرك تىل - يېزىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش تەتقىقات گۇرۇپپىسى قۇراشتۇرغان، بۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇر يېزىقىنى تۈركلەشتۈرۈش لايىھەسىنى ئىشلىگەن ھەمدە كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلغان. ئۇلار پات - پاتلا پانتۈركىزمچىلارنىڭ يىغىلىشىنى ئۆتكۈزۈپ،

مىللەت، تارىخ، ئەدەبىيات، تىل قاتارلىق ئىلىم مەسىلىلىرىنى سۆزلەش نامى ئاستىدا پانتۈركىزم تەشۋىقاتىنى ئېلىپ بارغان. ئۇلار ئۇرۇمچىدىمۇ ئەكسىيەتچى دىنىي زاتلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى قوغداش جەمئىيىتى قۇرغان ھەمدە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۇنىڭ شۆبىلىرىنى قۇرغان. ئۇلار ئالتاي نەشرىياتىنى چۆچەكتىن لەنجۇغا، لەنجۇدىن ئۇرۇمچىگە كۆچۈرۈپ كەلگەن، ئىمىن باش مۇھەررىر، ئەيسا نەشرىيات باشلىقى بولغان. شۇنىڭ بىلەن «ئالتاي ئايلىق ژۇرنىلى»نى داۋاملىق نەشر قىلغان. ئەكسىيەتچىل «ئەرك»، «يالقۇن» دېگەن گېزىتلەرنى يېڭىدىن نەشر قىلغان، ئەكسىيەتچىل كىتاب-ژۇرناللارنى تارقاتقان. «ئەرك» گېزىتىنىڭ باش تەرىپىدە: «مىللىتىمىز تۈرك، دىنىمىز ئىسلام، يۇرتىمىز تۈركىستان» دەيدىغان مۇقىم شوئار بار ئىدى. مەسئۇد ئۆز قولى بىلەن «تۈرك تىلى» ناملىق بىر كىتاب يېزىپ، تۈركلەرنىڭ شوئارى «بىز تۈركلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ۋەتىنىمىز تۈركىيە، تۈركىستانلا بولۇپ قالماي، ئۇلۇغ، بىرلىككە كەلگەن رايون — تۇران (تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان بارلىق جايلارنىڭ ئومۇمىي نامى) بولۇشى كېرەك» دەپ تەرغىپ قىلغان. مەسئۇد شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى بولغاندا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىلغار كىشىلىرىنىڭ ۋە ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. 1947-يىلى 5-ئايدا، مەسئۇدنىڭ تەختكە چىققانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر تارقىلىش بىلەنلا، ئۇرۇمچىنىڭ كوچىلىرىغا مەسئۇدقا قارشى شوئارلار چاپلانغان تەشۋىقات ۋەرەقىلىرى تارقالغان، ياشلار، ئوقۇغۇچىلار، ئوقۇتقۇچىلار ئارىسىدا مەسئۇدنىڭ رەئىس بولۇشىغا قارشى ئىمزا قويۇش ھەرىكىتى قوزغىلىپ كەتكەن. 5-ئاينىڭ 28-كۈنى، مەسئۇدنىڭ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش مۇراسىمى بىلەن ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمى بىرلەشتۈرۈپ ئۆتكۈزۈلگەن، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئېلى تەرەپتىن بولغان ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى بۇ مۇراسىمغا قاتنىشىشنى رەت قىلغان. ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ، سەيپىدىن ئەزىزىلەر كېڭىشىپ، مەسئۇد قاتارلىق مىللىي مۇناپىقلار بىلەن ھەرگىز ئورتاقلاشمايدىغانلىقىنى قارار قىلغان. ئەخمەتجان قاسىمى: «بىز ئۆزىمىزنىڭ مەسئۇد قاتارلىق پانتۈركىزمچىلار بىلەن ھەرگىز ھەمكارلاشمايدىغانلىقىمىزنى ئىلگىرىكى ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىن ئېنىق شەرھلىشىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىز مەسئۇد قاتارلىقلارنىڭ رەزىل قىلمىشلىرىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە، بولۇپمۇ كەڭ ئۇيغۇر خەلقىگە — ئۆزىمىزنىڭ قېرىنداشلىرىغا ئېچىپ، بېرىشىمىز لازىم. مېنىڭچە، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەممە مىللەت خەلقى مۇشۇنداق قىلىشنى

تەلەپ قىلدى» ④ دېگەن. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كىشىلەر چاڭ جىجوڭغا خەت يېزىپ: «مەسئۇد شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىشقا ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولۇشقا مۇناسىپ ئەمەس»، «شۇنىڭ ئۈچۈن، تىنچلىقنى ھىمايە قىلىدىغان خەلقنىڭ مەسئۇد ئەپەندىنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى تەلىپىنىڭ بىردىنبىر توغرا قانۇنلۇق تەلەپ بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز» ⑤ دېگەن. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشى تۇرۇشى ۋە ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مەسئۇدنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلىشى ۋە ئۇنىڭغا قەتئىي قارشى كۈرەش قىلىشى ئارقىسىدا چاڭ جىجوڭ 1948 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەسئۇدنى ئورنىدىن قالدۇرۇش قارارىغا كەلگەن.

1949 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەغلۇب بولىدىغانلىقى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدىدۇ، شىنجاڭدىكى پانتۈركىزمچى ئۇنسۇرلار غەربىي شىمالدا مۇسۇلمانلارنىڭ بىر ئىسلام دۆلىتىنى قۇرۇش مەقسىتىدە، چىڭخەيدىكى مابۇفاڭ بىلەن ھەدەپ تىل بىرىكتۈرگەن. ئامېرىكىمۇ بۇ سۇيىقەستنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا پائال تۈرتكە بولغان. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى بۇ سۇيىقەستنى بىتچىت قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭغا مۇددەتتىن ئىلگىرى ئەسكەر كىرگۈزۈشنى ھەمدە شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئالغا سۈرۈشنى قارار قىلدى. 9 - ئايدا، ئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار جەنۇبىي شىنجاڭ ئارقىلىق چەت ئەلگە قاچتى، سەپەر ئۈستىدە فېئودال پومېشچىكلار، ئەكسىيەتچى دىنىي زاتلار ۋە مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى.

ئىمىن، ئەيسالار چەت ئەلگە قېچىپ بېرىپ، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە يېقىنىپ، سوتسىيالىستىك جۇڭگوغا دۈشمەنلىك قىلىدىغان، جۇڭگونى پارچىلايدىغان جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن داۋاملىق شۇغۇللاندى. 1950 - يىلى ئىمىن بىلەن ئەيسا كەشمىردە يېڭىباشتىن «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلىرى بىرلەشمىسى جەمئىيىتى» ئۇيۇشتۇردى، بۇ جەمئىيەتنىڭ مەقسىتى شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار شىنجاڭغا ئادەم ئەۋەتىپ ئاخبارات توپلىدى، توپىلاڭ پىلانلىدى. 1954 - يىلى، ئىمىن بىلەن ئەيسا ئۆزىنىڭ ھەرىكەت مەركىزىنى تۈركىيىگە يۆتكەپ، «تۈركىستان مىللىي بىرلىك ھەيئىتى» ناملىق خەلقئارا پانتۈركىزمچى تەشكىلاتقا قاتناشتى ھەمدە ئۇنىڭدا مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالدى. 1955 - يىلى،

ئىمىن بۇ تەشكىلاتنىڭ باشلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ سايلىنىپ، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىگە دائىر ئىشلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدى. 1959 - يىلى شىزاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى ۋە يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچىلەر گۇرۇھى قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئىمىن بىلەن ئەيسا ئەمدى پۇرسەت يېتىپ كەلدى دەپ، «دۆلەت بەلگىسى» تەييارلىدى. 1964 - يىلى، ئىمىن يۈرەك كېسىلى ئۇشتۇمتۇت قوزغىلىپ ئۆلدى. 1979- يىلى ئەيسا بۆلگۈنچىلىكنى مەقسەت قىلغان «شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى» دېگەن بىر ژۇرنالنى نەشر قىلدۇرۇپ، كەڭ تۈردە ھەقسىز تارقاتتى. ھەتتا بىۋاسىتە شىنجاڭدىكى بەزى پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا ۋە مەدەنىيەت، مائارىپ تارماقلىرىغا ئەۋەتتى. 1985 يىلى ئۈرۈمچىدە «12 - دېكابىر» ۋەقەسى پەيدا بولدى. جېدەل چىقارغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىلگىرى - كېيىن ئوتتۇرىغا قويغان 5 ماددىلىق، 7 ماددىلىق، 9 ماددىلىق ، 11 ماددىلىق تەلەپلىرىنىڭ مەزمۇنى «تۈركىستان ئاۋازى» دا بايان قىلىنغان مەزمۇنلار بىلەن پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئەلۋەتتە، مەملىكەت ئىچىدىكى ۋە مەملىكەت سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەر ئۆزلىرىنىڭ جىنايى مەقسىتىگە مەڭگۈ يېتەلمەيدۇ، يېتەلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، 200 نەچچە يىلدىن بۇيان شىنجاڭدا بولغان بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغىچە بولغان مەزگىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ باسقۇچ خوجىلارنىڭ تىرىلىشىنى ئاساسىي ئىپادىلىنىش شەكلى قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تىرىلىش بازىسى شىنجاڭنىڭ قوشنىسى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا فېئودال ئىسلام دۆلەتلىرىدە بولغان. ئۇلارنىڭ تايانچ ئۇنسۇرلىرى خوجا جەمەتى ئائىلىلىرىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشەنچىلىك كىشىلىرى، چەت ئەللەرنىڭ ھەربىي خادىملىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى خوجىلارنىڭ شىنجاڭدىكى يانچى خوجايىنلىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدى، ئۇلارنىڭ ۋاسىتىسى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ «غازاد» قىلىش ئىدى. ئۇلار ۋاقىتىنچە كۈچىيىپ قالغاندىن كېيىنلا، دىنىي ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويۇپ، پۇقرالارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى، مال - مۈلۈك، ئائىلە بۇلىدى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشى تۇرۇشى ئارقىسىدا، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇلارنى تېزلىكتە مەغلۇپ قىلىۋىدى، ئۇلار چەت ئەلگە قېچىپ بېرىپ داۋاملىق پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇردى.

ئىككىنچى باسقۇچ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ 40 - يىل-
لىرىغىچە بولغان مەزگىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ باسقۇچتا پانتۈركىزم بىلەن
پانئىسلامىزم ئىدىيەۋى، نەزەرىيەۋى يېتەكچى قىلىنغان، جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ
چىققان مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى قۇرۇش مەقسەت قىلىنغان.
ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ئۈچ خىل: بىرىنچى، ۋەزىيەتنىڭ قالايمىقانلىشىشىدىن
پايدىلىنىپ، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ مەدەتكارلىقىدا، ئۆمرى كوتا «جۇمھۇرىيەت»
قۇرغانلىقى، ئىككىنچىسى، ئىنقىلاب قوشۇنىغا كىرىۋېلىپ، قولىدىكى ھوقۇقتىن
پايدىلىنىپ، بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى - تەرغىباتى ئېلىپ بارغانلىقى، ئۈچىن-
چىسى، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا بىر قىسىم رەھبەرلىك ھوقۇقىنى
قولىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، «مۇستەقىللىكتىن تۆۋەنرەك، مۇختارىيەتتىن يۇقىرىراق»
ھەرىكەت ئېلىپ بارغانلىقى؛ گومىنداڭ ھاكىمىيىتى ھالاكەتكە يۈزلەنگەندە
بولسا ئاتالمىش «مۇسۇلمانلار دۆلىتى» قۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقى. ئۇلار ئىچىدىكى
نۇرغۇن كىشىلەر مەكتەپ ئېچىش، ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش نىقابى ئاستىدا
بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغان. گەرچە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى
يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ئۈچ خىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسى
سوۋېتكە، كوممۇنىزمغا قارشى ئەشەددىي ئۇنسۇرلار بولۇپ، تولىسى چەت ئەل
كۈچلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن.

ئۈچىنچى باسقۇچ ئازادلىقتىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان مەزگىلنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەزگىلدە بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ ھەرىكەت قىلىش
بازىسى كەشمىرگە، تۈركىيىگە يۆتكەلگەن ھەمدە دۇنياۋى پانئىسلامىزمچى
تەشكىلاتلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن، يېڭى بىر ئەۋلاد بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار
شەكىللەنگەن. ئۇلار شىنجاڭنى ئايرىپ چىقىپ مۇستەقىل قىلىش مەقسىتىگە يېتىش
ئۈچۈن ئاساسەن نۇرغۇن مەبلەغ چىقىرىپ ئەكسىيەتچىل ژۇرنال، رادىئو قاتار-
لىق تەشۋىقات قوراللىرىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ تارىخىنى بۇرمىلاپ،
جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە
ھۇجۇم قىلىپ، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە سوغۇقچىلىق سالغان، توپىلاڭ پىلانلى-
غان. بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، ئۇلار-
نىڭ ھەرىكىتى يېڭى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولدى، بۇ شۇنداق دېگەنلىك بول-
دۇكى، پانتۈركىزم، پانئىسلامىزم بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمى
بىلەن بىرلىشىپ كەتتى. مەملىكەت ئىچىدىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار بىلەن مەملى
كەت سىرتىدىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار زىچ بىرلىشىپ، يىراقتىن دوس تارتىشىپ

ياش ئوقۇغۇچىلاردىن پايدىلىنىپ ۋەزىيەتنى قالايمىقانلاشتۇردى؛ چەتئەلدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ۋە ھەج تاۋاپ قىلىشقا بارغانلار ئىچىدىن مەدەتكار ئىزدىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلقئارادىكى چوڭ كىلىمات بىلەن ماسلىشىپ تۇردى، مەسىلىنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى، تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. شۇنداق دېيىشكە تامامەن بولىدۇكى، شىنجاڭدىكى ئاساسىي خەۋپ مەملىكەت ئىچىدىكى ۋە مەملىكەت سىرتىدىكى بۆلگۈنچىلىكتىن كېلىدۇ.

تارىخمۇ، رېئاللىقمۇ بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، 1. بۆلۈنۈش بىلەن بۆلۈنۈشكە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش يەنە داۋاملىشىۋېرىدۇ، يەنە كېلىپ، خەلقئارادىكى چوڭ كىلىمات ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى كىچىك كىلىمات بىلەن شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى بىلەن، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى بىلەن، مىللىي سىياسەت، دىنىي سىياسەت، بىرلىكسەپ سىياسىتى بىلەن، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇقتىنى كۆرمەي، مەيدانىمىزنى يوقىتىپ قويىدىكەنمىز، بۇ ناھايىتى خەۋپلىك بولىدۇ، بىپەرۋالىق قىلساق ھەرگىز بولمايدۇ. 2. بۆلۈنۈش ھېچۋاقىت خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدۇ، ئۇ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە خىلاپ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئۇزاققا بارمايدۇ. فېئوداللىق جەمئىيەتتە تۇرغان جۇڭگودا، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەتتە تۇرغان جۇڭگودا بۆلۈنۈشنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى مۇمكىن بولمىغانىكەن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى سوتسىيالىستىك جۇڭگودا ھەر قانداق بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى — ئۇنىڭ مۇلكى يول بىلەن ياكى ھەربىي يول بىلەن ئېلىپ بېرىلىشىدىن، مەملىكەت سىرتىدىن ياكى مەملىكەت ئىچىدىن كەلگەن بولۇشىدىن ۋە ياكى ھەر ئىككى تەرەپتىن تەڭ كەلگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر — بەربىر ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ بولىدۇ. ئۇ تارىخ تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان ھەمدە داۋاملىق ئىسپاتلىنىدىغان قانۇنىيەت.

ئىزاھلار:

① «چىڭ سۇلالىسى شۈەنزۇڭ خانىنىڭ ئوردا خاتىرىسى» 18 - توم.
② مىنگونىڭ 35 - يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى جاڭ جىجۇڭ «پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت قېرىنداشلارغا مۇراجىئەت»؛ مىنگونىڭ 35 - يىلى 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جاڭ جىجۇڭ «مېنىڭ ھەققىي جاۋابىم ۋە قەتئىي ئاگاھلاندۇرۇشۇم».

(ئىزاھلارنىڭ داۋامى 119 - بەتتە)